

ТИЛ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCE

Карымшакова А.Т.

**БАЙЫРКЫ ТҮРК ЖАЗМА ЭСТЕЛИКТЕРИНДЕГИ КЕДИН
 СӨЗҮНҮН ТЫБЫШТЫК ТУРПАТТАРЫ ЖАНА СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮНҮН
 ӨТҮҮЧҮЛҮГҮ ТУУРАЛУУ**

Карымшакова А.Т.

**ФОНЕТИЧЕСКИЕ РАЗНОВИДНОСТИ СЛОВА КЕДИН
 И ПЕРЕХОДНОСТЬ ЧАСТЕЙ РЕЧИ В ДРЕВНЕТЮРКСКИХ
 ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКАХ**

A.T. Karymshakova

**PHONETIC VARIETIES OF THE WORD *KEDIN* AND TRANSPOSITION OF THE
 PARTS OF SPEECH IN OLD TURKIC WRITTEN MONUMENTS**

УДК: 800.87/81+82

Аталган макалада байыркы түрк жазма эстеликтеринде түрдүү тыбыштык варианттарда кеңири кезиккен кедин сөзү жөнүндө сөз жүрөт. Ошондой эле бул макалада ушул (кедин) сөздүн мисалында сөз түркүмдөрүнүн өтүүчүлүгү жөнүндө маалымат берилет. Тактап айтканда, маани берүүчү сөз түркүмүнөн кызматчы сөз түркүмүнө өтүүдө кандай процесстер жүрөрү жөнүндө сөз болот.

Негизги сөздөр: байыркы түрк жазма эстеликтери, маани берүүчү сөз түркүмдөрү, кызматчы сөздөр, тактооч, жандооч, сөз түркүмдөрүнүн өтүүчүлүгү.

*В данной статье речь пойдет о слове **кедин**, использованном в древнетюркских письменных памятниках в различных фонетических вариантах. Кроме того, в этой статье обсуждается транспозиция частей речи, то есть какие процессы происходят при переходе знаменательных частей речи в служебные.*

Ключевые слова: древнетюркские письменные памятники, знаменательные части речи, служебные слова, наречие, послелог, переход частей речи.

*This article will focus on the word **кедин**, which was used in the Old Turkic written monuments in various phonetic varieties. Besides, it discusses the transposition of parts of speech, i.e. what processes occur when transposing from the content word to auxiliary parts of speech.*

Key words: old Turkic written monuments, significant parts of speech, function words, adverb, postposition, transposition of parts of speech.

Биз бул макаланын чегинде эки маселеге токтолмокчубуз: 1. Азыркы кыргыз тилинде кезиккен кийин сөзүнүн байыркы жазма эстеликтерде кандай тыбыштык турпаттарда колдонулганын жарык көргөн айрым илимий адабияттардагы фактылардын негизинде ачып берүү. 2. Ушул эле сөздүн негизинде сөз түркүмдөрүнүн өтүүчүлүгү маселеси тээ байыркы замандарда эле активдүү орун алып келгенин жазма эстеликтердин мисалдарында көрсөтүп берүү.

Коюлган проблеманы чечүүдө биз экинчи маселеден баштоону туура көрүп турабыз.

Сөздөрдүн бир сөз түркүмүнөн экинчи бир сөз түркүмүнө өтүп кетүү мүмкүнчүлүгү жөнүндөгү илим салыштырмалуу кийин пайда болсо да, иш жүзүндө бул процесс тээ байыркы замандардан бери эле орун алып келгенин биз “Древнетюркский словарь” (Л.: Наука, 1969) кезиккен кызматчы сөздөрдүн мүмкүн болушунча бардыгын өзүнчө терип жазып алып жаткан мезгилде дагы бир жолу толук ынана алдык. Себеби айрым сөздөр биз каалагандай сөздүктө бир гана кызматчы сөздүк милдетте келсе, айрымдары биринчи кезекте өздөрүнүн баштапкы толук лексикалык маанилеринде колдонулуп келип, андан соң гана кызматчы сөздүк милдетте келгенин сөздүктөн учурата алдык. Демек, сөз түркүмдөрүнүн бири-бирине өтүүчүлүгү маселеси (башкача айтканда, бир сөз түркүмүнүн башка сөз түркүмүнө өтүп кетүүсү жөнүндөгү проблема) илим катары кыйла кийинки мезгилдерде жаралып, бул проблемага батыштын бир топ окумуштуулары, орус илимпоздору, түркологдор кеңири тартылышкан болсо, аталган маселенин башаты практика жүзүндө тээ байыркы замандарга барып такаларына реалдуу (айныксыз) факты-материалдарды чогултуп алуу учурунда күбө боло алдык.

Бул маселени анализге алуудан мурда алгач сөз түркүмдөрүнүн өтүүчүлүгү деген эмне экенин жалпы жонунан түшүндүргөн ар түркүн терминдер тил илиминде жашап келерин белгилеп өтсөк. Маселен, француз окумуштуусу В.Г.Гак тил илиминдеги бул проблеманы “**транспозиция**” деп атаса, орус илимпозу М.Ф.Лукин “лексика-грамматикалык **“субституция**” деп, дагы бир орус изилдөөчүсү Н.А. Каламова жөн гана “**переход**” (кырг.: **өтүүчүлүк**) деп атоону эп көрөт. Ал эми татар окумуштуусу Ф.А. Ганиев “**конверсия**” деген аталыш берет.

Эгер сөз түркүмдөрүнүн жалпы өтүүчүлүгү проблемасына бирдиктүү бир термин ыйгарылбай, чар-жайыттуулук орун алса, ар башка сөз түркүмүнөн бир сөз түркүмүнө өтүүчүлүк негизинен көптөгөн тилдерде бирдиктүү бир термин менен аталып, тактыкты камсыз кылып келет. Демек, башка сөз түркүмдөрүнүн зат атоочко өтүүсү – **субстантивация**, сын атоочко өтүүсү – **адъективация**, сан атоочко өтүүсү – **нумерализация**, ат атоочко өтүшү – **прономинализация**, этишке өтүшү – **вербализация**, тактоочко өтүшү – **адвербиализация**, сырдык сөздөргө өтүүсү – **интеръективация**, байламтага өтүүсү – **конъюнкционализация**, бөлүкчөгө өтүүсү – **партикуляция**, жандоочко өтүүсү – **постпозиционализация**, предлоого өтүүсү – **препозиционализация**, модалдык сөздөргө өтүүсү – **модалация** деген аталыштарга ээ болуп келет.

Дегеле сөз түркүмдөрүнүн өтүүчүлүгү маселеси тил илиминдеги ары кызыктуу, ары татаал маселелерден. Бул макалада биз талдоого ала турган **кедин** сөзүнүн жана анын ар түркүн турпаттарынын алгач өзүнүн баштапкы лексикалык маанисинде, тактап айтканда, тактоочтук мааниде келген учурларын жана кайсы эмгектерде кандай тыбыштык турпаттарда кезигерин анализдеп алган соң гана, ушул эле сөздөрдүн, тактооч сөз түркүмүнөн кызматчы сөз түркүмдөрүнүн тобуна – жандоочторго өтүшү жөнүндө жана ал процесстин кандай өтө тургандыгы жөнүндө ылдыйда сөз кылмакчыбыз.

Анда эмесе **кедин** жана анын варианттары: **кидин**, **кин**, **кын** (кырг.: **кийин**), мунун жазма эстеликтердеги синонимдери **өтрү**, **анчып**, **кесрэ**, **кисрэ**, **өткүрү**, **анта керү** түрлөрүнүн бир катар эмгектерде тактоочтук мааниде келген учурларына токтололу.

“Древнетюркский словарь” (мындан ары ДТС деп берилет) **кедин** (кырг.: **кийин**) сөзү жана анын жогоруда саналып өткөн тыбыштык жактан бир аз айырмалуу (**кидин** / **кин** / **кын**) түрлөрү, ошондой эле бул сөздүн такыр башка тыбыштык турпаттагы синонимдери (**кесрэ**, **кисрэ**, **өтрү**, **өткүрү**, **анчып**, **анта керү**) кезигет. Демек, бул эмгекте биз төмөндө сөз кыла турган эмгектерден айырмаланып, **кедин** (кырг.: **кийин**) сөзүнүн биз жогоруда санап өткөн бардык тыбыштык варианттары, түрлөрү жолугат. Биз, мүмкүн болушунча, булардын ар биринин алгач ДТСтеги сүйлөмдөрдө маани берүүчү сөз түркүмдүк, тактап айтканда, тактоочтук милдет аткарышын, анан учуру келгенде кызматчы сөздүк, тактап айтканда, жандоочтук милдет аткарышын карап чыкмакчыбыз. Жогорку сөздөрдүн ар бири боюнча так ушундай эле тартиптеги иликтөөлөр дагы бир катар эмгектердин негизинде жүргүзүлмөкчү.

Алгач бул сөздүн **кедин** тыбыштык турпатына токтолсок. ДТСте **кедин** сөзү эки түрдүү сөз түркүмдүк милдетте келет. 1. Өзүнүн баштапкы маани берүүчү сөздүк, т.а., тактоочтук маанисинде. 2. Кызматчы сөздүк маанисинде, т.а., жандоочтук мааниде келет.

Кедин сөзүнүн ДТСте толук лексикалык мааниде келген үч түрдүү семантикасы орун алган. 1. сзади (~ в западном направлении), 2. задний (~ западный),

3. затем, после (ДТС, 293-б.). Ушул маанилердин үчүнчүсү толугу менен азыркы кыргыз тилиндеги **кийин** (мезгил бышыктагыч) тактоочуна дал келет. Фактыга кайрылалы: билип этэр ишни өкүмөс кедин он со знанием делает дело и не раскаивается после (ДТС, 293-б.). Кыргызча так которгондо: билип жасаган ишке кийин өкүнбөө керек (А.К.). Тактоочтук мааниде келген **кедин** сөзү (орус.: затем, после) ДТСте **кидин**, **кин**, **кын** формаларында да жолугат. Маселен: кин йана эдгү болур затем снова будет хорошо (ДТС, 306, 307-б.). Кырг.: Кийин дагы жакшы болот (А.К.). ДТСте мындан тышкары бул тактоочко синоним катары келген **анчып**, **өтрү** сөздөрү да кезигет, орус: затем, потом (кырг.: **кийин**) (ДТС, 44, 393-б.). Мисалы: анчып ол йыл күзүн илгэрү йорыдым затем осенью того же года, я двинулся на восток (ДТС, 44-б.). Кырг.: анан (андан кийин) ал жылы күзүндө илгери (чыгышка) жорттум (жөнөдүм) (А.К.). Бул сүйлөмдөгү **анчып** тактоочу азыркы кыргыз тилиндеги сүйлөмдөгү сөздөрдүн колдонулуу өзгөчөлүгүнө ылайык **анан** (**андан кийин**) тактоочу аркылуу туюндурулса да, семантикалык жактан **кийин** тактоочунун маанисинде келгени дапдаана эле болуп турат. Буга анын жогорудагы орусча **затем** тактоочу аркылуу берилген котормосу да далил болуп турат.

Кийин тактоочунун **өтрү** синоними да ДТСте тактоочтук мааниде келгенин байкоого болот: улуг тынды өтрү огулга бага / айур он очень долго молчал, затем говорит сыну (ДТС, 393-б.). Алгач биз бул сүйлөмдөгү **улуг тынды** татаал формадагы сөзүнүн семантикасынын башын ачып алсак, сөзмө-сөз: **улуу тынды** болуп, азыркы кыргыз тилине которгондо мааниси боюнча көпкө тыныгып, унчукпай турду деген түшүнүктү туюнтат деген ойдобуз. Бул сөздөн семантикалык жылыштар аркылуу азыркы кыргыз тилинде **улуугун** деген да сөз келип чыкканы илимде эбак эле белгилүү. Ошондуктан жазма эстеликтеги бул сүйлөмдү биз мындайча котордук: (көпкө) унчукпады кийин (анан) уулга (уулуна) карап айтат (А.К.). Бул сүйлөмдөгү **өтрү** тактоочун кыргыз тилине которгондо **кийин** тактоочу менен да, анын синоними болгон **анан** тактоочу менен да берген туура. Бирок стилдик жактан уккулуктуусу **анан** тактоочу деп эсептейбиз.

Ошондой эле **кедин** (**кидин/кин/кын**) тактоочуна азыркы учурда айрым түрк тилдеринде кезигип жүргөн **кесрэ**, **кисрэ**, **өткүрү**, **анта керү** тактоочтору да толук синонимдик катышты түзө алат. Бирок булар айрым жазма эстеликтерде тактоочтук мааниде колдонулары фактылардын негизинде көрсөтүлсө да, ДТСте жандооч катары гана берилген. (Караңыз: ДТС, 303, 310, 392-б.). (Биз бул сөздөрдүн тактоочтук мааниде келишин башка эмгектерден төмөндө беребиз).

“Орхон-Енисей тексттеринде” болсо (мындан ары ОЕТ деп берилет) биз сөз кылып жаткан **кийин** тактоочу негизинен **кидин** тактоочтук формасында кезигери белгилүү болду (ОЕТ, 39, 124-б.). Мисалы: Селене кидин Йылуң кол бирдин сыңар Шып башына теги чериг итдим (ОЕТ, 124-б.). Кырг.: Селененин (түндүк) батышынан тартып, Жылуу-Көлдүн

(суу) түштүгүнө чейин, Шып-Башыга чейин (аскер) койдум (ОЕТ, 128-б.). Бул сүйлөмдүн кыргызча котормосунан түздөн-түз **кийин** тактоочун кезиктире албаганыбыз менен, 1-ден, Селенгеден кийин деген түшүнүк турганын баамдоо кыйынга деле турбайт. 2-ден, **кидин** тактоочу түрдүү тыбыштык варианттарда (азыркы кыргыз тилиндеги **кийин** тактоочунун маанисинде) байыркы жазма эстеликтерде кеңири жолугарын көрүүгө болот. 3-дөн, аталган эмгектин теориялык бөлүгүндө да **кидин** кыргыз тилиндеги **кийин** тактоочуна дал келери таптак белгиленген (ОЕТ, 39-б.). Мындан тышкары бул эмгекте **кидин** (кырг.: **кийин**) тактоочунун кыргыз тилинде кезикпеген төмөнкүдөй түрлөрү учурайт: **кесре** (ОЕТ, 39, 97, 105-б.), **кисре** (ОЕТ, 118, 123-б.), **анта керү** кырг.: андан кийин (ОЕТ, 118-б.), **анчып** кырг.: андан кийин (ОЕТ, 126-б.). Бул саналып өткөн сөздөрдүн ар бири эстеликте **кидин** сыяктуу эле тактоочтук мааниде кезигет. Маселен: ...каным түрк билге каган олуртукынта түрк амты беглер... кесре тардуш беглер, Кул-чур башлайу... (ОЕТ, 105-б.). Кырг.: атам түрк Билги каган кандыкка отурганда, түрк бектери... кийин (батышта) (анын артынан) Кул-чур баш болгон тардуш- бектер... (ОЕТ, 110-б.). ... (бил)ге Кул-чур анда кисре карлукка... идл(?) ...бинип оплайу тегип санча ыдып... (ОЕТ, 118-б.). Кырг.: ...билге Күлү-Чур андан кийин карлуктарга (атка) минип, чабуулга өтүп, жанчты (жеңди)... (ОЕТ, 120-б.). ...Анта кисре такыгу йылка... будун... ун туйуп (ОЕТ, 123-б.). Кырг.: ...Андан кийин тоок жылы (745-ж.)... калк... түйүп (ОЕТ, 127-б.). Бул сүйлөмдөрдө **кесре**, **кисре** (кырг.: **кийин**, **андан кийин**) сөздөрү качан? деген суроого жооп берип, кадимки эле мезгил бышыктагыч тактоочтун милдетин аткарды. Демек, биз жогоруда белгилегендей, ДТСте **кесре**, **кисре** сөздөрүнүн тактоочтук функцияда колдонулушу белгиленбей, анын жандоочтук гана милдетте келиши көрсөтүлсө, бул фактылар ушул эле сөздөрдүн ОЕТте нукура өзүнүн тактоочтук милдетинде да келе аларын көрсөтү.

...анта керү барып йинчү үгүзүг кече Темир капыгка... (ОЕТ, 118-б.). Кырг.: ...андан кийин батышка барып, Сыр дарыяны кечип, Темир капкага... (ОЕТ, 120-б.). **Анта керү** тактоочу кыргыз тилине **андан кийин (кийин)** тактоочу аркылуу которулса да, бул (**анта керү**) сөздүн экинчи (**керү**) компонентинин нукура мааниси тескери, артка деген маанини туюнтарын ДТСтен көрүүгө болот. (Караңыз: **керү** 1. обратно, назад. 2. напротив. ДТС, 302-б.). Бирок **керү анта** сөзү менен биргеликте келүү аркылуу **андан кийин** деген маанини билдирүү үчүн колдонулуп калат. ...Анчып секизинч ай үч йаңыка йор (ыдым)... (ОЕТ, 126-б.). Кырг.: Андан кийин сегизинчи айдын үч жаңысында жортуулга чыктым... (ОЕТ, 131-б.). Жыйынтыктай келгенде, бул сүйлөмдөрдөгү **анта керү**, **анчып** сөздөрү **кийин** тактоочунун жазма эстеликтердеги **кедин (кидин/кин/кын)** жана **кесре**, **кисре**, **өтүрү** тактоочторуна синоним болуп келе аларын көрө алдык.

В.М.Насиловдун “Древнеуйгурский язык” аттуу эмгегинде болсо **кийин** тактоочу **кин** (Насилов, 13, 91-б.) (орус: после, затем), **кэдин** (Насилов, 74-б.),

өтрү (Насилов, 35, 36, 37, 40, 56, 58, 61, 68, 89, 91, 94, 98, 106, 107-б.), **анта өтрү** (Насилов, 54, 108-б.), **өткүрү** (Насилов, 75) формаларында кезигери аныкталды.

В.М. Насиловдун аталган эмгегинен бизди кызыктырган өйдөкү тактоочторду (анын ар түркүн тыбыштык турпатта келген синонимдери менен кошо) кылдат топтоп, аларды анализге алганда, **өтрү** тыбыштык варианттагы тактоочтук маанидеги сөз анын башка синонимдик түгөйлөрүнөн айырмаланып, өтө эле жыш кезигип, өз мезгилинде абдан активдүү колдонулганын байкоого болот. Эмгекте биз көрсөткөн беттердеги **өтрү** сөзү орусча **затем**, **после** тактоочу аркылуу которулуп берилип, чынында эле, бул сөздүн тактооч экенин дагы бир жолу тастыктап турат. Сөзүбүз куру болбос үчүн далил катары аталган эмгектен мисалдар бере өтсөк: Өтрү ол үч тигитлер... Затем вот те три княжича... (Насилов, 35-б.). Өтрү өрү туруп ол арык ичинтэ такы ичкэрү киртилэр Затем они (княжичи) встали и опять вошли в среду того арыка (Насилов, 94-б.). ...өтрү ол өдүн бу агыр улуг йагыз йир алты түрлүгин тэбрэти, кобсаты ...затем (өтрү) в то время эта тяжелая великая бурая земля шесть раз по разному заколебалась (заколыхалась) (Насилов, 94-б.).

“Девону лугатит турк”. Индекс – лугатта (150-б.) **кийин** сөзү **кэдин** формасында (орус: **после**, **потом**) эки гана ирет кезигери белгиленет. Бул сөздү Махмуд Кашгаринин аталган эмгегинин 1-2-томдорунан издеп тапканыбызда **кэдин** тактоочтук гана мааниде жолугары белгилүү болду. (Мындан улам бул эмгекте **кэдин** сөзү жандоочтук мааниде кезикпейт деп кесе айтуудан алыспыз). Мисалдар: ол аны кэдин озгарды – у уни бир канча вактдан кейин уйлаб билди, эслади (М. Кошгарий, 1-т., 230-б.). Кырг., сөзмө-сөз: ал аны кийин эстеди (А.К.) эр кэдин калды эр кейинда колди (М. Кошгарий, 2-т., 32-б.). Кырг.: эр кийин (артта) калды (А.К.). Бул сүйлөмдөрдө **кэдин** сөзү кайда? деген суроого жооп берип, орун бышыктоочтун милдетин аткарды.

Ү.Асаналиев менен К.Аширалиевдин “Кутадгу билиг” эстелигинин тилдик өзгөчөлүктөрү” аттуу эмгегинде **кийин** тактоочу **кидин**, **өтрү**, **кединде** тыбыштык турпатта берилип, мезгилди билдирген тактоочтор катары сыпатталып, учкай саналып гана өтөт (71-б.). Эмгекте бул сөздүн жандоочтук мааниси жөнүндө такыр сөз жок.

Түркиялык окумуштуу Мустафа Синан Качалин Жусуп Хас Хажип Баласагындын “Кутадгу билиг” эмгегинин жалпыга белгилүү болгон үч түрдүү кол жазмасын алып (Эскертүү: Түркиянын Стамбул шаарында окумуштуулар 1942-1943-жылдарда “Кутадгу билигдин” үч нускасын үч томдук кылып чыгарышкан), алардын ортосунан бирдиктүү бир (түзөтүүлөр киргизилген) текст жасап, аны интернетке койгон. (Караңыз: Kutadgu Bilig. Metin. Hazırlayan Mustafa S. Kaçalin). Анда **кедин** (Качалин, 6, 9, 10, 18, 61-ж.б.у.с. б.), **өтрү** (Качалин, 17, 20, 25-б. ж.б.у.с.) тыбыштык турпаттагы сөздөр тактоочтук мааниде кеңири жолугарын көрүүгө болот. Маселен: бу йаңлыг атыны атамыш кедин (Качалин, 6-б.). Кырг.: бу жаңылыш атын атаган кийин (А.К.). Караңыз: мында

йанлыг сөзү ДТСТе **ошибка** деп берилет (ДТС, 234-б.). бу ай толды айды сөзүг билгедин эшитүг билигсизке айса кедин (Качалин, 61-б.). Кырг. сөзмө-сөз: Бу Айтолду айтгы сөзүн акылдуунун Уккунун билимсизге айтса кийин (А.К.). Караңыз: мында **билге** ДТСТе 1. **мудрый** 2. **мудрец** (ДТС, 99-б.), **эшид** ДТСТе **слышать** (ДТС, 185-б.) деп берилет. Билиг билсе өтрү болур эр күсүш (Качалин, 17-б.). Кырг. сөзмө-сөз: Билим болсо кийин болот эңсөөнү (каалоону) эрчүү (А.К.). Караңыз: Мында **эр** сөзүнүн ДТСТе зат атоочтук маанисинен тышкары, этиштик төрт мааниси берилген. Анын үчүнчү мааниси **следовать** (ДТС, 175-б.) деген маани экенин көрүүгө болот. Ал эми **күсүш** ДТСТе **желание** деп берилет (ДТС, 329-б.).

Эми талдоого алынган **кедин** сөзүнүн жана анын түрдүү тыбыштык варианттарынын, синонимдеринин жогорудагы эле эмгектерде кантип жандоочтук мааниге өтүп кетиши тууралуу жана алардын кайсы эмгектерде жандооч катары колдонулары жөнүндө сөз кылабыз.

Тилдеги сөздөрдүн маани берүүчү сөз түркүмүнөн кызматчы сөз түркүмүнө өтүүсү түркологияда төмөнкүдөй жолдор менен ишке ашары белгиленип жүрөт. Негизги сөз түркүмүн жандап келген маани берүүчү эле сөз мезгил өтүү менен өзүнүн баштапкы маанисинин алсырап отурушунун натыйжасында, акырындап грамматикализацияланып, абстракттуу маани басымдуу болуунун натыйжасында кызматчы сөз түркүмдөрүнө өтөт. Мындай грамматикализациялануу процесси узак мезгилдерди талап кылгандыктан, бул процесс аягына чыга элек болсо, анда сүйлөмдүн бир контекстинде ошол сөздүн өзүнүн баштапкы лексикалык маанисинде колдонулганын көрө алсак, сүйлөмдүн экинчи бир контекстинде ошол эле сөздүн кызматчы сөздүк милдетте келгенин көрө алабыз. Эгер маани берүүчү сөз түркүмүндөгү сөз биротоло кызматчы сөз түркүмүнө өтүп бүткөн болсо, анда сөз түркүмдөрүнүн өтүүчүлүгү маселеси тууралуу сөз кылуунун кажети болбой калат. Биз сөз кылып жаткан **кедин** сөзү жана анын ар түркүн тыбыштык турпаттары сүйлөм кырдаалына жараша байыркы замандан тарта бүгүнкү күнгө чейин эле эки түрдүү милдетти, т.а., маани берүүчүлүк (тактоочтук) милдетти жана кызматчы сөздүк (т.а., жандоочтук) милдетти аткарып келгенин жазма эстеликтер боюнча жарыяланган илимий эмгектерди анализ кылганда көрө алдык.

Жогоруда **кедин** сөзүнүн байыркы жазма эстеликтерде тактоочтук милдетте келгенине анда жолуккан факты-материалдардын негизинде күбө боло алсак, эми ушул эле (**кедин**) сөздүн жандоочко өтүп постпозиционализацияланганын аталган эмгектердин мисалдарында кайра карап чыгуу менен күбө боло алабыз. Бирок жогоруда да белгиленгендей, байыркы жазма эстеликтерде **кедин** сөзүнүн тактоочтук мааниси кеңири жолукканын байкай алсак, анын жандоочтук мааниси салыштырмалуу аз жолугарын көрүүгө болот.

ДТСТе азыркы кыргыз тилиндеги **кийин** тактоочунун **кедин**, **кин**, **кын** варианттары сүйлөм контекстинде жандоочтук кызматта да келет. Мисалы,

кедин сөзүнүн 4- мааниси ДТСТе: *послелог после, за* деп, төмөнкү сүйлөм берилет. Караңыз: негү тег болур сен мениңдин кедин как ты будешь [жить] после меня? (293-б.). Кырг., сөзмө-сөз: кандай болорсуң (жашоон) менден кийин? (А.К.). **Кин** сөзүнүн 3-мааниси ДТСТе: *послелог после* деп, бул сөздүн **кын** турпаттагысы *послелог после, за* деп, төмөнкү сүйлөмдөр берилет: [анта] кин тәңри элиг көңүли аз когсады после этого сердце божественного правителя немного заколебалось (307-б.). андын кын после этого (311-б.). Бул сүйлөмдөрдө **кедин**, **кин**, **кын** формаларындагы сөздөр жөндөмө мүчөлүү **мен**, **ал** жактама ат атоочторунан соң (тактап айтканда, кызматчы сөз түркүмдөрүнүн жаралыш эрежеси боюнча, маани берүүчү сөздөн кийин, бул учурда **мен**, **ал** жактама ат атоочторунан соң), орун алып, натыйжада өздөрүнүн баштапкы лексикалык мааниси басаңдап, грамматикалык мааниси басымдуу болуп, маани берүүчү (тактооч) сөз түркүмүнөн кызматчы сөз түркүмүнө өтүп, өздөрүнүн жандоочтук (башкача айтканда, кызматчылык) функцияларын аткарды.

Өтрү тактоочу да сүйлөмдүн бир контекстинде жандоочтук мааниде келет. Б.а., **өтрү** тактоочу өзүнүн маани берүүчү сөз түркүмдүк милдетинен кызматчы сөздүк (жандоочтук) милдетке негизги сөз түркүмдөгү сөздү жандап келүү менен, баштапкы лексикалык мааниси басаңдоонун натыйжасында өтөт. ДТСТе бул өзгөчөлүктөр эске алынгандыктан, **өтрү** сөзүнүн алгач 1. *потом, затем* деген тактоочтук мааниси берилип, (ал жөнүндө жогоруда сөз болгон), андан соң жандоочтук мааниси экинчи пункт менен: 2. *послелог за, из-за, после* деп берилип, мисалдар менен жабдылган: анта өтрү каганым өтүндүм после этого я обратился с просьбой к моему кагану (ДТС, 393-б.). Кырг.: Андан кийин (соң) канымдан өтүндүм (А.К.). Анта өтрү огул кыз тогар затем будут рождаться дети (ДТС, 393-б.). Кырг.: Андан кийин (соң) уул, кыз туулат (ДТС, 393-б.). **Өтрү** сөзүнүн **кийин** сөзүнөн тышкары **соң** сөзү менен которулуу жөндөмдүүлүгү да, бул сөздүн жандоочтук милдетте келгенинен маалымат берет.

Кесрә/кисрә сөзү ДТСТе *послелог после* деп берилип, чынында эле жандоочтук мааниде келерин көрүүгө болот: анта кесрә иниси каган болмыш эринч после этого каганами стали их младшие братья (ДТС, 303, 310-б.). Кырг.: андан кийин (соң) иниси кан болгон эле (А.К.). Мында да **кийин** сөзүнүн сүйлөмдө жандоочтук мааниде келгенин анын синоними болгон **соң** жандоочу менен алмаштырып колдонуу аркылуу да билүүгө болот.

Ал эми ОЕТте жогоруда саналып өткөн сөздөрдүн **кисре**, **анта кисре**, **анта өтрү** түрлөрүнүн жандоочтук функцияда келген учурларын кезиктире алдык: **Кисре**: йагру контукда кисре аныг билиг анта йүр эрмис (ОЕТ, 53-б.). Жакын конгондон кийин азгырма билим (бузукулукту) үйрөнүштү (ОЕТ, 61-б.). **Анта кисре**: ...анта кисре каным каган учды... (ОЕТ, 123-б.). ...андан кийин каган атам учту (өлдү)... (ОЕТ, 127-б.). Анта кисре теңри билиг бертүк үчүн өзүм өк каган кысдым (ОЕТ, 82-б.). Андан кийин теңир билим (акыл) берген үчүн өзүм (анын) каган (болушун) кааладым (ОЕТ, 86-б.). **Анта өтрү**: анта

өтрү түргес карлукуг табарын алып ебин йулып бармыс ебиме түсмис (ОЕТ, 125-б.). Андан кийин түргөш карлуктарды (талкалап) мүлкүн алдым, үйлөрүн талкалап, үйүмө алып келдим (ОЕТ, 130-б.). Анта өтрү каганыма өтүнтүм, анча өтүнтүм (ОЕТ, 83-б.). Андан кийин каганыман өтүндүм, мындай деп өтүндүм (ОЕТ, 87-б.).

Аталган сөздөрдүн ОЕТте “Кызматчы сөздөр” разделинде да жогулушу (ОЕТ, 49-б.) бул сөздөрдүн маани берүүчүлүк гана эмес, кызматчы, тактап айтканда, жандоочтук функцияда да келишин дагы бир жолу ырастайт.

В.М.Насиловдун аталган эмгегинде болсо **кедин** сөзүнүн **кин**, **кэдин**, **өтрү**, **өткүрү** варианттары жолугары белгиленсе, булардын басымдуу бөлүгү тактоочтук милдетте келери аныкталды. Жандоочтук функцияда келиши салыштырмалуу аз жолугары белгилүү болду. Маселен, **кин**: Ат кылу түкэмиштэ кин... После того как кончился пир... (Насилов, 37-б.). Кырг.: Той? бүткөндөн (түгөнгөндөн) кийин... (А.К.). **Өтрү**: киши үзэ биш тэңрилэрдэ өтрү... Сверх людей вследствие пяти божеств... (Насилов, 92-б.). Бул сүйлөмдөгү “биш тэңрилэрдэ өтрү” айкашы беш кудайдан (теңирден) кийин (соң) деген түшүнүктү берип, жандоочтук милдет аткарды. **Өткүрү**: Болмакта өткүрү төрүйүр... болмак үчүн тогмак бэлгүрүр. Благодаря бытию возникает... из-за бытия возникает рождение (Насилов, 93-б.). Бул сүйлөмдө **өткүрү** сөзү кызматчы сөздөргө мүнөздүү болгондой эле, өзүнө тиешелүү (болмакта) сөзүнөн кийин орун алып, болмуштан (турмуштан) кийин деген түшүнүктү билдирип, жандоочтук милдет аткарды. Бул сөздөр жөнүндө В.М.Насилов: “В качестве послелогов употребляются наречия өткүрү и өтрү в значении “впоследствии”, “затем”, “через”, “при посредстве”... деп, туура билдирет (Насилов, 92-б.).

“Кутадгу билигдэ” кыргыз тилиндеги **кийин** сөзү жандоочтук милдетте **кедин** формасында жолугарын көрө алдык: сениңде кедин мен тириг турмайын... (М.С.Качалин, 72-б.). Кырг., сөзмө-сөз: Сенден кийин (сен көз жумган соң) мен тирүү тура албаймын... (А.К.). Салыштырыңыз, эркин котормо: Сениз мен тирүү калып жашай албайм... (Т.Козубеков). мениңде кедин сен негү кылгуңы... (М.С.Качалин).

Кырг., сөзмө-сөз: Менден кийин (мен көз жумган соң) сен кандай кыласың... (А.К.) ж.б.

Ошентип, сөз түркүмдөрүнүн өтүүчүлүгү маселесин жогорудагы **кедин** (кырг.: **кийин**) сөзүнүн варианттар жана синонимдер аркылуу келиши менен гана чектеп, жыйынтыктоого болбойт. **Ынару/ынагару** (кырг.: **нары**), **тагы**, варианттары: **такты**, **дакы**, **дагын**, **дагы** (кырг.: **дагы**), **йалаңуз**, варианттары: **йалгуз**, **йалыңус**, **йалыңуз**, **йалңус**, **йалңуз**, **йаңуз**, **жалгуз** (кырг.: **жалгыз**) ж.б. сыяктуу бир катар сөздөр аркылуу да сөз түркүмдөрүнүн өтүүчүлүгү тууралуу кыйла маалыматтар берүүгө болот. Эгер **нары** сөзү баштапкы тактоочтук маанисинен сырткары сүйлөм контекстине жараша же жандоочтук, же байламталык, же бөлүкчөлүк милдет аткара алса, **дагы** сөзү тактоочтук милдетинен тышкары бөлүкчөлүк жана байламталык милдетте келе алат. **Жалгыз** сөзү сын атоочтук милдеттен тышкары бөлүкчөлүк да милдет аткарууга жөндөмдүү.

Адабияттар:

1. Асаналиев Ү., Аширалиев К. “Кутадгу билиг” эстелигинин тилдик өзгөчөлүктөрү. - Ф.: Илим, 1965.
2. Гак В.А. Теоретическая грамматика французского языка. Морфология. - М.: Высш. школа, 1986, с. 63-65.
3. Ганиев Ф.А. Конверсия в татарском языке. - Казань, 1985.
4. Девону луготит турк. Индекс-лугат. Индекс-словарь. Составители: Г.Абдурахмонов, С. Мутталибов. - Ташкент: ФАН, 1967.
5. Древнетюркский словарь. - Л.: Наука, 1969.
6. Жусуп Баласагын. Куттуу билим. Которгон Т. Козубеков. - М.:НИК, 1993.
7. Каламова Н.А. Переход наречий в служебные части речи: Автореф.дисс. ...к.филол.н. – Львов, 1954, 16 с.
8. Yüsuף Hâş Hacıb. Kutadgu Bilig. Metin. Hazırlajan Mustafa Sinan Kaçalin. www.kulturturizm.gov.tr
9. Лукин М.Ф. Критерии перехода частей речи в современном русском языке. В журн.: Филологические науки. - М., 1986, № 3.
10. Махмуд Кошгарий. Туркий сүзлар девони. (Девону луготит турк). 1-т., 1960; 2-т. - Тошкент, 1961.
11. Насилов М. Древнеуйгурский язык. - М.: Изд-во Восточной литературы, 1963.
12. Орхон-Енисей тексттери Ф.: Илим, 1982.
13. Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. Издание подготовлено С.Н.Ивановым. - М.: Наука, 1983.

Рецензент: д.филол.н., профессор Ибрагимов С.